

Խաչիկ Դաշտենց

Ռանչպարների Կանչը

24

ԼԱՃԿԱՆՑԻ ԱՐԹԻՆԻ ՄԱՀԸ

Տատրակից վերև, ձորի մեջ մի ուրիշ գյուղ կար: Նստած էր կանաչ քարափի տակ՝ ճակատին կարմիր կորեկի ու սիսեռի արտեր:

Այդ գյուղի ծայրին մի ծերունի մոտեցավ ինձ:

Տանը հիվանդ ֆիդայի կա, ասաց ծերուհին:

Ո՞վ է, հարցրի:

Չգիտեմ, բայց վիճակը ծանր է: Խնդրեց, որ հրացան բերեմ:

Ալադին Միսակը զգուշության համար պահակ կանգնեց դրսում, իսկ ես ներս մտա: Նա պատկած էր գոմի մեջ, գրլուխը բարձին: Տակը մի մաշված ներքնակ կար խսիրին փրռած, իսկ վրան անշուք մի վերմակ, որի տակից երևում էր հիվանդի աջ ոտնաթաթի բթամատը ծակ գուլպայով: Մոտը դրված էր իր ուսապարկը չոր տրեխները վրան:

Ճանաչեցի: Լաճկանցի Արթինն էր:

Ինձ տեսնելով գլուխը շուռ տվեց, կարծես անաչելով, որ խախտել էր ֆիդայական ուխտը:

Ֆիդայի և անկողին լավա՞ծ բան էր:

Հայդուկներին պատանք էր տրվում, բայց սասունցի հայդուկը մերժում էր պատանք վերցնել: Նա մեռնում էր պատերազմի դաշտում և ամենաբարեբախտ դեպքում թաղվում լեռների մեջ առանց պատանքի, առանց քահանայի նույնիսկ:

Իսկ ա՞յժմ...

Ես կարող էի տեղնուտեղը այդ հայդուկի դատաստանը տեսնել, մի կրակոցով վերջ տալով նրա կյանքին, սրբելով այդ անպատվությունը իր տոհմի վրայից: Բայց ինչպե՞ս կրակեի: Նա իմ ընկերն էր, իմ քսանամյա զենքի մարտական ընկերը:

Արթինը հին զինվոր էր, սասունցի քաշ լեռնական: Մասնակցել էր Գոմերի, Կուրավոյի, Շենիք-Սեմայի և Լաճկանի կռիվներին, Վազրի դեմք ուներ և կովում էր վազրի կատաղությամբ, մանավանդ այն օրվանից, երբ զինվել էր Շենիքցի Մանուկի մատուցերով: Այդ վեճը ամիսներ տևեց, մինչև որ հաջողվեց կատարել զենքերի փոխանակություն՝ Շենիքցի Մանուկին տալով իր «սմիթ» տեսակի ատրճանակը և տեր դառնալով նրա հրաշալի տասնոցին: Սուլթանի դեմ կռվելու համար այդ գյուղացին միշտ եղավ զենքի հետ, բացառությամբ մի կարճ միջոցի, երբ Սպաղանաց Մակարի կողմնակիցներին հարելով զինաթափվել էր Գևորգ Չաուշի դեմ խրոտվություն կազմակերպելու մեղադրանքով:

Արթինի վերջին մեծ ճիգը եղավ իր հայդուկ ընկերներով ազատության դրոշ պարզել Անդոկի գլխին: Լեռան կողերով բարձրացավ մինչև Մխտոր քարը, բայց գազաթին չհասավ:

Եվ այն մարդը, որ երբեք գլուխը բարձին դրած չկար, որի ամբողջ կյանքը անցել էր ազատագրական անհամար կռիվների մեջ, այժմ պառկած էր գյուղական անշուք մի ծածկի տակ, կիսամութ մի գոնում, որտեղից ոչ մի տեսարան չէր բացվում դեպի Մշո դաշտ և չէին երևում Սասնո սարերը:

Հիվանդ եմ, Մախլուտո, ու իմ հրացանը մոտս չէ. մարդ եմ ուղարկել, որ բերի: Մի՞թե ես արժանի էի էս վիճակին: Ո՞ր մեղքիս համար: Կրակիր, որ մեռնեմ: Ես

պետք է թրվնկի տնկոցի տակ մեռնեն: Բարձր կրակիր, սուտ կրոնիկ սարքիր, որ հանգիստ մեռնեն: Հանկարծ պայծառացավ: Ինչ–որ բան հիշեց: Գլուխը բարձրացրեց և կիսաթեք նստեց անկողնում:

Հիշու՞մ ես, Մախլուտո: Ի՞նչը:

Էն երգը, որ երգում էինք:

Հա, հիշում եմ, ասացի մի բան ասած լինելու համար:

Դե, երգիր ինձ հետ:

Ու Լաճկանցի Արթինը սկսեց կիսաձայն մրմնջալ ֆիդայական մի հին երգ, ամեն վանկի վրա աջ ձեռքի բթամատը բարձրացնելով և հերթով հարվածելով հաջորդ մատների ծայրերին:

Կար-կուտ տե-դաց... Եվ ապա՝

Կար-կուտ տե-դաց... Կա–նանց եր-բեք ձեռք տա–լու չէ Վր-րեժ–խըն-դիր քաջ ֆի-դան:

Մնացյալ տողերը դժվարացավ վանկարկել և երգը շարունակեց շուրթերի լոկի շարժումներով, պահպանելով մատների համաչափ հարվածները:

Միասին էինք երգում, իրար նայելով, նա իր շուրթերի և մա տների վրա ճիգ դնելով, իսկ ես լսելի ձայնով: Այդպես նա անկողնում կիսաթեք նստած շարունակեց երգել, մինչև նրա բթամատի տակից միջամատն ու մատնենատը փախան, որովհետև նա օդի մեջ էր հարվածում արդեն և ճկույթին այլևս հերթ չհասավ:

Բռնեց իմ ձեռքը և ուղիղ նստեց անկողնում: Նոր բան ընկավ միտքը. Հիշու՞մ ես, որ մի օր Փշփուշի սարով բարձրանալիս ջանքեգարների հանդիպեցինք: Կռիվ եղավ: Կովի միջոցին քո մոսինի հրացանը գլորվեց ձորը: Փոխանակ դու քո գենքի ետևից երթալու և պատիվդ փրկելու, Կարկուտ Թադեն իջավ ձորը և մոսինի հրացանը բերելով հայդուկիդ պատիվը փրկեց:

Այդ դեպքը, որ բուրբովին ինձ հետ չէր կապված, այլ մեկ ուրիշի, առիթ տվեց նրան վերհիշելու նորանոր դեպքեր, մեծ մասամբ սասունցի հայդուկների և շինականների հետ պատահած, և միշտ հարցի ձևով, մի քիչ ցրված ու անկապ:

Քյաթիպ Մանուկին հիշու՞մ ես: Հիշում ես, գիշերը ակեղ փոթորիկի ժամանակ, համիդիենները մեր գնդակների սուլոցները քամու հետ շփոթելով մեզ վրա հարձակման անցան ու կոտորվեցին: Հիշու՞մ ես, թե ինչպես գետը զարկեցինք մյուս ափ անցանք՝ ձիերի քրտինքը սրբելով Մեղրագետի ջրով: Ամրեի Գյալեն և Ցից քարը հիշու՞մ ես:

Հանկարծ ծիծաղեց:

Իսկ Վերին թաղի ռես Թաթարին հիշու՞մ ես, որ օձի ձագ դրեց Խիանքի աշիրեթապետ Քոռ Սլոյի գրպանը:

Սուլ-թան կու-գե ջրն-ջել մրգի,

Չար-թիր, լատ, մրո-նիս քը-գի:

Վանկարկելով մրմնջաց մի քանի տող հանրածանոթ երգից և դարձյալ դժվարանալով սկսեց սուլել, ճիգ անելով մատները իրար զարկել նորից:

Սուլեց երկար-երկար՝ սպասելով ծերունու վերադարձին:

Էլ մեզ ջնջել չկա, հուռիաթ է, ասացի ես: Վե՛ր կաց: Աշխուժացավ նորից:

Մլեմ հուռիաթ: Տղաներին ասա՛ գենքերը չհանձնեն: Սևքարեցի Սաքոյին հիշու՞մ ես, որ ձիավորների գլուխ անցած Մալսաստից բարձրացավ Արաուլ լեռը և իջավ Քանասարի հովիտ... Նախանցյալ ձմռանը ես, Չոլոն ու Գալեն Խուրթա սարերի վրա չէի՞նք Ղասմբեկի հետ: Գալեն մեռած է: Մախլուտո, դու խոսիր, դու էլ մեզ հետ էիր:

Հիշելու ժամանակ չէ, վայելքի օրերն են եկել, նրկաստեցի ես:

Սասանում գորանոց կա՞:

Չկա, ասացի: Սուրբանի բոլոր գորանոցները քանդ՝ված են: Ֆադեի շաղգամը նորից ծիլ է տվել:

Անդոկի գլխին դրոշակ կա՞:

Չկա, բայց կլինի, վե՛ր կաց, հուսադրեցի ես:

Էս բուք ու բորանին Էդ խեղճ իշխանձորցիք ինչու՞ են ընկել ճամփա: Էն Մեքաստացի Մուրադը չէ՞ Մխտոր քարին նստած:

Արդեն գառանցում էր:

Ես դուրս եկա: Շատ չանցած մի ուժեղ կրակոց լսվեց ներքևից, որին հետևեց մի կարճ համազարկ: Ծերունին բերել էր հրացանը և Լաճկանցի Արթինը մի քանի անգամ գոմի մեջ բարձրաձայն կրակելով շունչը փչել էր հրաձգության որոտի տակ, իբրև թե մեռնում է պատերազմի դաշտում:

Մեկական գնդակ էլ ես և Ալադին Միսակը արձակեցինք, մեր համազարկը միացնելով նրա վերջին գնդակի որոտին:

Այսպես մեռավ հերոս ֆիդային, Գևորգ Չաուշի հնագույն գինվորներից մեկը, իմ դասակի վագրադեն սասունցին:

ԱԼԻԶՈՒՆԱՆՑԻ ՄՈՒՔՈՆ

«Հյուրիաթից» հետո Ֆրանկ–Սոսոն իր գենքը ցած դրեց և վերադարձավ գյուղ, ինչպես որոշել էր: Նա գրագիր դարձավ իրենց գյուղում, դարձավ մեծատուն: Գյուղում նրան աղա Մոսո էին ասում: Բայց երեք տարի չանցած վառեց իր տունը և նորից գենք առնելով ելավ սար: Բամբկու Մելոն Խասգյուղում շատ կարճ ապրեց: Վաճառեց իր գենքը և մեկնեց Ամերիկա:

Ալիզոանացի Մուքոն նույնպես գինաթափվեց և վերադարձավ գյուղ՝ Ալիզոնան:

Քոստրա քրդերը իմացան, որ Մուքոն առանց գենքի չի կարող ապրել: Նրան առաջարկեցին գենք և ձի: Մուքոն ընդունեց նրանց առաջարկը և գինված դուլամ

դարձավ հասնանցի քրդերին:

Եվ որովհետև Հուդիաթ Էր, սուլթանի դեմ կոված քաջ հայդուկների գովքը սկսեց ազատորեն թնդալ գյուղերում ու քաղաքներում: Սուլուխի հերոսական կովի պատմությունը բերնեբերան անցավ, և վիպերգության մեծ ճյուղերից մեկը բաժին ընկավ Ալիգոնանցի Մուքոյին:

Եվ նրա ճյուղը Ծաղիկ Համբարձումի բերանով այսպես հյուսվեց.

«Մշեցի քաջերի պատմությունը ասելու համար պիտի յոթ օրվա ուտելիք, խմելիք, ծխելիք առնենք, նստենք օդա, դուռ ու երդիկ փակենք, ես պատմեմ, դուք լսեք:

Սուլուխա կովին լուսահոգի Գևորգ Չաուշն ու Ալիգոնանցի Մուքոն միասին կեղեհին, մի դիրքի մեջ: Մութասարիֆն ասաց Քոսա Բինբաշուն. «Քոսա, մեր հարկահավաք ժանդարմներ լուր բերին, որ Գևորգ Չաուշն իր ֆիդայիներով Մուլուխ Է հասել: Քո գորք քաշիր Խոփերու դաշտ»:

Բինբաշին ասաց, «Մութասարիֆ, ես Էս գիշեր երազ տեսա, իմ ջանդակ փոված Էր Խոփերու դաշտ: Արի ինձ մի ուղարկիր Գևորգի դեմ:

Բայց դու հազար ես, Գևորգը մենակ տաս–տասնհինգ հոգով:

Միևնույն Է, եթե ես գնամ, մեր երկսից մեկը պիտի սպանվի:

Սպանվողը Գևորգն Է, քաշիր քո գորք Խոփերու դաշտ: Ու Քոսա Բինբաշին իր գորքը քաշեց Խոփերու դաշտ: Քոսա Բինբաշին ու Գևորգն իրար հետ ախպոր պես կեղնին ու իրար հետ գաղտնի բարեկամության ուխտ կապած: Գևորգը դուրբինը դրեց աչքին տեսավ Քոսա Բինբաշին գալիս Է ձին հեծած, ու մինչև Սուլուխ դաշտը սևացել Է սուլթանի գորքից:

Նամա՛րդ, դու ամեն անգամ ինձ լուր կտայիր, որ ֆիդայիներին հեռացնեմ մեր գտնված տեղից, Էսօր ի՞նչ պատահեց քեզ, ասաց Գևորգն ու աչքը լցվեց:

Գևորգը նշան կրոնի Քոսա Բինբաշուն, բայց գնդակը փուստ կանցնի:

Ալիգոնանցի Մուքոն կասե. Պարոն Գևորգ, թույլ տուր ես գարկեմ:

Ազատ ես, գա՛րկ:

Մուքոն կգարկի, Քոսան կպատի ձիուց:

Քոսի օգնական թուր կվերու, կելնի Քոսի ձիու վրա ու կբռնա հուռա, հուշում կիտա:

Մուլթանի գորք գլուխը շուռ կիտա, լեղապատառ կփախչի: Բռոի փշողը փող կգնի բերանին, որ գորքին կանչի, բայց Ալիգոնանցի Մուքոյի երրորդ գնդակը բռոիգանի միջով կանցնի պուպուճակից դուրս կիգա: Նա էլ կշրջվի: Էդ ժամանակ Գևորգ կբռնա. Միքայե՛լ, ես գարկվա: Մուքոն կգրկի Գևորգին կտանի ցած, ետ կիգա կմտնի դիրք ու մենակ կկովի մինչև իրիկուն: Իր ունեցած մի ատրճանակ էր ու մի չափլի: Մութին Ալիգոնանցի Մուքոն և իր ընկերտանք կվերուն Գևորգ Չաուշին կբերեն Խոփերու դաշտ, կդնեն մի խորոմ խոտի տակ, կամբարվեն, հետը մնաս բարով կասեն ու կերթան:

Հիմա որտե՞ղ է Ալիգոնանցի Մուքոն:

Ղուամ է քրդերին:

Էդ քաջ մարդը ղուա՞մ է դարձել, գարմացան մարդիկ ու սկսեցին նրան փնտրել:

Մութասարիֆն էլ լսեց Ալիգոնանցի Մուքոյի պատմությունը և մարդիկ ուղարկեց, որ նրան գտնեն բերեն իր մոտ:

Գտան նրան Քոսուրա քրդերի մեջ ղուամի մի հասարակ զգեստ հագին ու առան բերեցին Մուշ: Մութասարիֆն ասաց. «Աշխարհ քո քաջության գովքը կենն, դու գնացել ղուա՞մ ես դարձել քրդերին»:

Ինչ էնեմ, Էֆենդի, ամեն մարդ իր ճակատագրով կապրի, պատասխանեց Մուքոն: Ջիվանշահին ասին. «Քո օսկոր կանաչ մնա, բայց քոլ տանջանք շատ Էդնի»: Իմ բախտն էր խոսքի համեմատ եղավ:

Դու քաջ մարդ ես, իսկ քաջին իր քաջությանը արժանի ծառայություն է վայել:
Արի քեզ դարձնեն ոստիկան, մարդամեջ մտիր, կարգին ապրիր, ասաց
Մութասարիֆը: Ջենք կուզես՝ զենք կտամ, ձի կուզես՝ ձի կտամ:

Ու թողեց Ալիզոնանցի Մուքոն դոլամությունը, փոխեց շորերը, պետական զենք ու
ձի առավ ու դարձավ ոստիկան: Միքանի ամիս աշխատեց, տեսավ, որ իր գործը
արդար չէ հրաժարվեց, ասելով:

Էլ չեն ուզի աշխատել:

Ինչի՞, զարմացավ Մութասարիֆը:

Չեն կարող, էֆենդի, էս երկրի մեջ էդ տեսակ գործ անողի հացն հարամ է: Լավ
է գնամ էլի մշակություն անեն իմ հասարակ մարդկանց հետ:

Ու թողեց Մուքոն ոստիկանի պաշտոնը, իր ձին ու զենքը հանձնեց
ոստիկանապետին ու գնաց իր հայրենի գյուղը, դարձավ հասարակ հողագործ:

Աշնան մի օր ձեռքին մի ճիպոտ, առաջը մի գունջ, Ալիզոնանից ելավ գնաց
Խասգյուղ: Եկավ ճամփու կես, տեսավ Խասգյուղի կողմեն դեպի Ալվառինջ մի
խութեցի կգա: Խութեցին ձեռքին մի լավ ճիպոտ ուներ:

Ախպեր ջան, ասաց Ալիզոնանցի Մուքոն, արի մեր ճիպոտները փոխենք:
Ժամանակ կեղնի կհանդիպենք, ես քեզի պետք կիզամ:

Ես Խութ, դու՛ Մուշ, ինչի՞ պիտի իրար հանդիպենք:

Է՛, աստված ողորմած է, տեսար հանդիպեցինք: Խութեցին ասաց. «ճիպոտի
եղածն ինչ է, արի փոխենք»:

Ճիպոտներ կփոխեն: Ալիզոնանցի Մուքոն կերթա Խասգյուղ, խութեցին կերթա
Ալվառինջ:

Ալվառինջու ռեսը խութեցու հորաքրոջ տղան կեղնի: Խութեցին կասե ռեսին.
ճանապարհին մի մարդ հանդիպեց ինձ. ասաց՝ արի մեր ճիպոտներ փոխենք,

Ժամանակ կեղնի ես քեզի պետք կիզամ:

Ռեսը կասե. «Աստված վկա, քեռի ջան, քեզ հետ ճիպոտ փոխողը կա-չկա Ալիգոնանցի Մուքոն է էղե»:

Կբարկանա Մութասարիֆ ու կկարգադրե, որ Ալիգոնանցի Մութոյից տերության հարկ գանձեն: Հարկահավաք Խաչատուր Էֆենդին իր գաբթիաներով կիզա Ալիգոնան:

Ու՞ր է Մութոն, կհարցու:

Էստեղ եմ, Էֆենդի, ի՞նչ կա:

Դու պետությանը պարտ ես երեք ոսկի, քեզ երեք օր ժամանակ՝ բերես հանձնես:

Երեք տարի էլ ժամանակ տաս, դարձյալ չեմ կարող, կասե Մութոն:

Խաչատուր Էֆենդին կիրամայե գաբթիաներից մեկին, որ մտրակի տակ առնեն անհնագանդ գյուղացուն:

Չաբթիան կիրաժարվի մտրակ բարձրացնել Մութոյի վրա:

Խաչատուր Էֆենդին ինքը մտրակը կառնե ու մի հարված կքաշե Մութոյին: Ռես Գասպար ձեռքը դեմ կտա կասե. «Մութոն էն մարդն չէ, որ դու զարկես»:

Ալիգոնանցի Մութոյին կթալեն թավլեն ու դուռ կկողպեն:

Թալվի մեջ մի գոմեջ կեղնի ու իր պես մի քանի բան՝ տարկված գյուղացի:

Տղերք, ինչու՞ եք խեղճ ու կրակ կանգնել, գոմեջին քաշեք երդիկի տակ, կասե Մութոն:

Գոմեջին բերին կանգնեցրին երդիկի տակ: Ալիգոնանցի Մութոն թռավ գոմեջի վրա, գոմեջի վրայից ձեռքը գցեց վերի գերաններին ու երդիկից թռավ-ելավ տանիք: Ելավ գնաց իրենց տուն, չափլին առավ եկավ կանգնեց օղայի տանիքին:

Տեսավ Խաչատուր Էֆենդին օղմկել է պատին, թեզբին առել է ձեռքն ու հանգիստ կզգն, զաբթիաներն էլ թավլի դռան կանգնած կհսկեն:

Վերևից գոռաց.

Դու՞ ես Խաչատուր Էֆենդին:

Հա՛, ես եմ,

Դու ի՞նչ օրենքով Էդքան նեղություն կտաս ժողովրդին:

Պետական օրենքով:

Որ Էդպես է, ես էլ պետական օրենքով քո հոգին կառնեմ, ասաց ու չափլին քաշեց: Չարկեց սրտին՝ պատեկից տվեց դուրս:

Վա՛խ, իմ հոգին կորավ, գոռաց Խաչատուր Էֆենդին:

Ես էլ քո հոգին առնելու համար եկա, ասաց Մուրճն և չափլին ձեռքին տանիքից իջավ մտավ օդեն: Տեսավ Խաչատուր Էֆենդու զաբթիաները բոլորն էլ վախից իրենց տակ մունդռել են:

Մի վախեցեք, ես ձեզի ձեռք չեմ տա, ասաց Մուրճն ինչպես տեսաք, Էդպես էլ գացեք պատմեք Մութասարիֆին: Եթե հարցնի, թե որտե՞ղ է Ալիզոնանցի Մուրճն, ասեք, որ ես գացի Ցրոնք:

Ասաց ու ելավ գնաց Ցրոնք: Հինգ օր մնաց Ցրոնք՝ ռեսի տուն: Երբ տեսավ, որ իր ետևից մարդ չի գալիս, հինգերորդ օրվա գիշերը ցրոնաց ռեսին ասաց,

Ռես, ես գացի Մու՛ջ:

Ասելն ու քելելը մեկ եղավ: Ճանապարհին տաս ոստիկան մեկեն ելան իր դեմ:

Տասնապետն ասաց, Տղաներ, եկեք սրան ճամփա տանք: Ջինվորներից մեկն ասաց, Ինքը մենակ, մենք տաս հոգի: Տասը մեկին ինչու՞ ճամփա տա:

Մարդ կա, որ հազարի դեմ կկռվի, ասաց տասնապետը: Կա չկա սա Ալիզոնանցի Մուքոն է, որ Խաչատուր Էֆենդուն սպանեց: Ատրճանակը վրեն է, չափլին էլ թնից կախ:

Տաս մարդը մեկից մի կողմ քաշվեցին: Մուքոն տասնապետին ասաց,

Դուք ինչու՞ ինձ ճամփա տվիք:

Որովհետև դու Ալիզոնանցի Մուքոն ես: Մե՛նք պետք է քեզ ճամփա տանք:

Բայց կառավարություն ձեզ հետ է և օրենքը ձերն է, դուք ինչու՞ ինձնից վախեցար:

Մենք քեզնից չենք վախենա, մենք քո գնդակից կրվախենանք, ասաց ոստիկանապետը:

Մուքոն Մութասարիֆի դուռը հասավ էն ժամանակ, երբ սա շորերը հանած ճրագը կփչեր, որ պատկի: Փուռը ամուր ծեծեց,

Ո՞վ է, հարցրեց Մութասարիֆը ներսից:

Ես եմ, Էֆենդի, ասաց Մուքոն:

Մութասարիֆը դուռը բացեց: Մուքոն ներս մտավ:

Որտեղի՞ց էս ուշ ժամին:

Ցրոնքից:

Խաչատուր Էֆենդուն ինչու՞ սպանեցիր:

Ես մեղք չունեմ, Էֆենդի: Մենք սարերից իջանք տուն, որ վար ու ցանք անենք, հանգիստ ապրենք, բայց երեք ոսկու համար նորից բանտ են կոխում:

Դու ճիշտ խոսեցիր: Ես հենց էսօր որոշեցի Խաչատուր Էֆենդու փոխարեն քեզ դնել հարկահավաք, ասաց Մութասարիֆը: Վաղը կգնաս գյուղերը և նրա

բանտարկած բոլոր մարդկանց ազատ կարձակես: Չէ որ Հուռիաթ է և մեր երկրում պետք է առանց վախի ապրեն:

Ուրախացա՛վ Ալիգոնանցի Մուքոն և համաձայնություն տվեց դառնալ հարկահավաք: Վերցրեց ինը զաբթիա ու անցավ գործի: Աշխատեց մինչև աշուն: Ով չքավոր էր՝ բանտից ազատեց, ով հարուստ էր դրեց բանտ:

Մեկ օր ձիով դեպ Խասազյուղ գնալիս տեսավ վեց զինված քուրդ բռնել են Գաշտադեմից Քրդագոմ եկող մի խութեցու, որ շորերն առնեն: Գյուղացին նեղ տեղն էր ընկած:

Բոռաց հեռվից.

Չվախենա՛ս, Պողոս, ես եկա: Տեսա՞ր, որ հանդիպեցինք: Ես էն մարդն եմ, որ ասացի՝ ժամանակին քեզ պետք կգամ:

Մուքոն իր հետ ճիպոտ փոխող խութեցուն փորձանքից ազատելով ուղարկեց Քրդագոմ, իսկ քրդերի զենքերն առնելով վեցին էլ իր ձիու առաջ արած տարավ Խասազյուղ և հանձնեց կառավարության:

Մակայն Մութասարիֆը գաղտնի որոշել էր սպանել Սուլուխի հերոսին: Չաբթիաներից մեկը ինացավ էդ մասին և Մութոյի ականջին շշնջաց.

Էս գիշեր չմնաս մեզ մոտ. Մութասարիֆը որոշել է քեզ սպանել:

Ալիգոնանցի Մուքոն գրպանից մի ոսկի հանեց տվեց զաբթիային, և երբ եկան Մուշ, ու ձիերից իջան, մտավ կառավարչատուն Մութասարիֆի մոտ:

Էֆենդի, մի տեղ պիտի էրթամ ու գամ:

Գնա, բայց շուտ արի, ասաց Մութասարիֆը: Մութոյի ատրճանակն էլ վրեն էր, չափլին էլ: Կառավարչատնից ելավ և ուղիղ գնաց Մութասարիֆի տուն:

Խանում, ասաց, Մութասարիֆի չափլին ու ատրճանակ տուր, ես ու ինք միասին մի տեղ պիտի էրթանք: Կապեց Մութասարիֆի զենք և Ալվառինջի սարով

բարձրացավ Քանասար: Էն գնալն էր, որ գնաց:

ՄՈՐՈՒՔ ԵՎ ՄԱՐԹԱ

Իսկ ի՞նչ եղան մյուս հայդուկները:

Չուոն հովիվ դարձավ իրենց սարերի վրա: Կարկուտ Թաղեն գրկեց իր գենքն ու փախավ. թե ո՛ր ուղղությամբ՝ հայտնի չէ: Ոմանք նրան տեսել էին Բաղեշի կողմերում: Կայծակ Անդրեասը անցավ Խլաթա կամուրջը և ապավինեց Նենրութի լանջերին՝ ավելի լավ օրերի սպասելով: Ախոն, Մանուկը և Իսրոն դարձան փախստական, որոշելով գենքերը չհանձնել մինչև Սասունը չազատագրվի:

Փախստական դարձան նաև Մորուք Կարապետը և Արծիվ Պետոն:

Թիկնեց Մորուք Կարոն մի կաղնի ծառի ու ընկավ մտքերի մեջ: Մոտ տասնհինգ տարի նա ուխտյալ հայդուկ է եղել: Իբրև զինատար մի քանի անգամ գնացել–եկել էր Մուշից Կովկաս, Կովկասից Մուշ: Մասնակցել էր բազմաթիվ կռիվների: Մեռած էին իր հին և նոր մարտական ընկերները՝ Մակարը, Գալեն, Շենիքցի Մանուկը, Մեյդո Պողոսը, Արտոնքա Ջնդոն: Չկար հայդուկապետ Գևորգ Չաուշը: Լաճկանցի Արթինն էլ մեկ տարի առաջ իր կյանքը ավարտեց «Թըվնկի տնկոցի» մեջ:

Հին ֆիդայիներից հատուկենտ մարդիկ էին մնացել, նրանք էլ այս «ու այն կողմ ցրված, ոմանք գենքերը հանձնած և վերադարձած տուն, ոմանք էլ փախստական դարձած ու ապավինած լեռներին:

Կասկածներով լի անորոշ վիճակ էր, իսկ տարիներն անցնում էին: Ինչի՞ մեջ որոնել արշալույսը:

Եվ Մորուք Կարոն որոշեց ամուսնանալ: Չէ որ Հուռիաթ էր և հարկավոր էր, որ իսկապես Սասունը Էրմենիստան դառնա:

Ամուսնանալ, բայց ու մ հետ:

Իշխանձորցի մի աղջիկ կար, անունը Մարթա: Տեր Քաջի Ադամի մորաքրոջ աղջիկն էր: Վաղուց էր Մորուքը սիրահարված Մարթային: Մտքում դրել էր, որ երբ հրացանը գրկից հանի, Մարթային գրկի հրացանի փոխարեն:

Ի՛նչ հարսանիք, ի՛նչ ճոխ պսակ: Հայդուկին որտեղի՞ց միջոց և ժամանակ, որ յոթ սրինգ պայթեցնի հարսանիքի մեջ:

Եվ կաղնու տակից Մորուքն իր քայլերն ուղղեց դեպի Գելի: Կանչեց Տեր-Քաջի Ադամին և ասաց.

Դու մի մորաքրոջ սիրուն աղջիկ ունես, Ադամ: Ունեն, ասաց Ադամը:

Հիմա որտե՞ղ է:

Սար է գնացել, Մորուք, հղեր:

Դու ինձնից փոքր ես, Ադամ, գնա Խզեր և տես թե Մարթան ո՞րտեղ է պառկած:

Բայց Մարթան նշանված է:

Օրորոցի վրա խազ եղե՞լ է:

Չէ:

Խոսկապ եղե՞լ է:

Չէ:

Դե ուրեմն գնա Խզեր և իմ խնդրանքը կատարիր: Ադամը գնաց-եկավ՝ ասաց»

Պառկած է իր մոր ծոց:

Տեր-Քաջի Ադամը խոստացավ օգնել Մորուքին Մարթային փախցնելու:

Պայմանավորվեցին, որ Ադամը առավոտյան գնար և գիշերը հյուր լիներ իր մորաքրոջ քողտիկում:

Ինչպե՞ս իմանամ, որ դու տանն ես:

Եթե դուանը ավել տեսնես հենված պոչը ներքև՝ ինացիր, որ տանն եմ և համարձակ ներս մտիր: Իսկ երբ պառկած տեղը մի անգամ հագամ՝ դու Մարթային փախցրու:

Հետևյալ երեկո Կարոն ոտքը թալեց գանգուն ու ձին քրշեց:

Միայն մի տեղ կանգ առավ:

Մի հսկա էր կանգնած ճամփին, մի աժդահա: Կարոն նայեց նրան՝ սարսուռ զգաց:

Սրան չարքերն են հանել իմ դեմ, որ իմ վագքը դանդաղեցնի, ես ուշանամ:

Է՛յ, աժդահա, շուտ ճամփա տուր, որ ես անցնեմ, ձեռքով արեց Կարոն հեռվից:

Հսկան խնդաց:

Ո՞վ ես դու, մարդ, ի՞նչ ուժի տեր:

Ես Կարոն եմ, Մորուք Կարոն: Ընկերներս անսեր մեռան ազատության, սիրո կարոտ: Ի՞նձ էլ կուզես անսեր թողնել:

Հսկան լուռ էր, ամուր կանգնած:

Մեռնիմ քրզի յոթն անվան տեր սուրբ Կարապետ, բոռաց Կարոն, ձիուց իջավ, բռնեց սրան, ծալեց, կապեց, մի խուրձ արեց, տարավ դրեց ճամփի եզրին, նստեց վրան:

Հսկան տակից գոռաց անգոր»

Իմ կապերը քանդիր, մեռա: Խնդաց Կարոն, մի կապ քանդեց:

Էլի քանդիր, խնդրեց հսկան: Կարոն քանդեց էլի մի կապ:.

Դու աստված ես, ասաց հսկան:

Էլ չեմ քանդի, ասաց Կարոն ու Էգ հսկա ագրաիլին Էդպես կապված,
կիսաքանդված ճանապարհի եզրին թողեց ու ձին քշեց:

Լուսաստղը չելած հասավ Իշխանձորի ամառանոցը Խրդերի վրա: Ջին քրտնել
էր: Փորակապը թուլացրեց, շփեց աչքերը, բաշից քաշեց և մի քանի պտույտ ման
ածեց, որ քրտինքը պաղի:

Մոտեցավ:

Տեսավ մի մեծ ծաղկավել հենված էր քողտիկի դռանը և դուռն էլ կիսաբաց էր:

Մարթան պատկած էր մոր գրկում, մի թևը բարձի տակ, մյուսը՝ մոր կրծքին
դրած: Սասնա սարի հովն ու լուսնի շողքը խազում էին նրա ծամթելած վարսերի
հետ:

Մայրը ոտնաձայն առավ, նայեց.

Ո՞վ է:

Մորուքն եմ, նանե, շենքից կռանալով ասաց Կարոն:

Գիշերով հոս ի՞նչ գործ ունես:

Մարթայի համար եմ եկել:

Լուսանալուն չէի՞ր կարող սպասել:

Չկարողացա, նանե, մի հանգով եկա: Ձին պաղում է լուսնի տակ:

Իմ աղջիկը նշանվում է ռեսի տղային: Իգուր ես եկել, գելեցի:

Աշխարհի բոլոր ռեսերը, իրենց թագավորներն էլ հետը, որ հավաքվեն, չեն
կարող Մարթային ինձնից խլել: Իմ ուզածը մի աղջիկ է աշխարհից:

Ինչո՞վ պիտի պահես իմ աղջկան:

Իմ տաք շնչով:

Տաք շնչով աղջիկ չի պահվի: Ռեսը հարստություն ունի, իսկ դու չունես:

Ես հիմա բոլոր ռեսերից հարուստ եմ, նանե, որովհետև բռնակալ սուլթանը ընկել է թախտից: Ես ու Մարթան Սասունը մեր տաք սիրով ու սերնդով կլցնենք:

Դու հենց էս գիշերը պիտի գայի՞ր, այ ծուռ գելեցի: Իմ քրոջ տղա Ադամը էսօր հյուր է մեզ մոտ: Քնած է դամեն գըլխի տակ, որ ելավ՝ քեզ փրկություն չկա:

Լսեց տղամարդու հագ:

Ադամի հագն է, շուտ հեռացիր: Մենք ֆիդայու համար աղջիկ չունենք: Ռեսի տանը շուտով յոթ շվի պիտի պայթի Մարթայիս հարսանիքին, ու ես պիտի պարեմ:

Թե պարելու ես, հիմա պարիր, նանե, ես Մարթային տարա, ասաց Կարոն և ակնթարթում գրկելով դրեց ձիու թամբին:

Ես ոչ ժամանակ ունեմ, ոչ միջոց՝ յոթ սրինգ պայթեցնելու հարսանիքի մեջ:

Ադամ, լառ, Մարթային տարան, դամեդ քաշիր: Հա՛յ, հո՛, հավար է, տարա՛ն, տարա՛ն: Է՛յ, կովի մակարդ տալ՝ վորիկցիք, փրկեք Մարթայիս: Իմ աղջկա պատիվը մի գդալի չափ է՞լ չկա, որ քնով եք ընկել, ճչաց իշխանձորցի կինը անկողնից վեր թովելով:

Ու հավար ընկավ Խղերի ամառանոցում, որ ֆիդայի Կարոն գիշերով փախցրել է ռեսի հարսին:

Ո՞ր կողմով փախավ, հարցրեց Տեր Քաջի Ադամը դամեն ձեռքին դեպի շենքը նետվելով:

Ա՛յ, էս կողմը, Կեպինի փեշերով դեպի Մրկենոզան:

Ձիավոր էր, թե՛ ոտավոր:

Ձիավոր էր: Աղջկան շապկանց դրեց թամբին ու տարավ: Իշխանձորցիք զինված էլան գելեցոց դեմ: Հանդուգն ու քաջ էին իշխանձորցիք և անասելի թարս:

Նրանց մասին մի հայտնի խոսք կար, «Էն օրը, որ բուք ու բորան կեղեի, կնշանակի իշխանձորցին ելել է ճամփա»:

Ու Մարթայի համար կոհիվ ընկավ Սասուն, քարեր գլորվեցին ու սար ու ձոր դորդաց:

Վախեցավ Մարթան, ուզեց ետ գնալ, բայց զգույշ էր Կարոն: Նա Մարթային կապեց մեջքին, որ չփախչի և մեն-մենակ մի ժայռի ետև մտած կոհիվ տվեց իշխանձորցոց դեմ:

Մարթայի հայրը ճարահատյալ դիմեց Պոլիս՝ Հայոց պատրիարքարան: Այնտեղ նրան ասացին. «Բռնեք Մորուքին և աղջկան ազատեք»: Բայց ո՞վ կարող էր Մորուքին բռնել: Նա մերթ Մխտոր քարումն էր, մերթ Անդոկի լանջերին, մերթ Ճանճիկի սարում և մերթ Բրիմոյի ցից ժայռերի վրա: Միշտ գենքը ձեռքին և Մարթային մեջքին կապած:

Կառավարությունը պաշտպան կանգնեց ռեսին, և շատ մարդիկ բանտարկվեցին Գելի գյուղից:

Գործը հանձնվեց լուծելու Մշո առաջնորդարանին:

Փրկեք իմ աղջկան, ասաց մայրը լալահատաչ չոքելով Հեսու վարդապետի առաջ:

Աղջկադ որտեղի՞ց փախցրին, հարցրեց սրբազանը:

Իմ ծոցից:

Բա մի տղամարդ չկա՞ր տանը:

Տեր Քաջի Աղամը քնած էր անկյունում: Մինչև նա գա- մեն քաշեց, ֆիդային թռավ սար:

Ես աղջկադ կանչել եմ խոստովանության: Եթե աղջիկն ասի, «Այո, ես իմ կամքով եմ նրա հետ փախել»՝ ես անգոր եմ օրենքի և աստծո առաջ, իսկ եթե ասի. «Մորուքը ինձ բռնի է փախցրել», ես աղջկան կվերադարձնեմ իր ծնողներին, ասաց Հեսու վարդապետը՝ իշխանձորցի կնոջը տուն ուղարկելով:

Տավորիկում մի գյուղ կար, անունը Մագրա: Վախենալով, որ Մարթան կասի, թե իրեն բռնի են փախցրել, Մորուքը նըրան տարավ Մագրա, ծեծեց մի ծանոթ դուռ և ասաց,

Իմ նշանածիս պահեք ձեզ մոտ, իսկ ձեր աղջկան մեկ օրով տվեք ինձ:

Կարո՞ն Մարթային տվեց պահելու և տանտիրոջ աղջկան առնելով՝ ելավ դուրս:

Ետ դարձավ, բացեց դուռը և ասաց.

Լավ կպահեք Մարթայիս, թե չէ ձեր աղջկան կփախցրնեմ:

Ու դուռը ծածկեց:

Ճանապարհին մագրեցի աղջկան սովորեցրեց, որ երբ իր կամքը հարցնեն, ինքը Մարթայի փոխարեն պատասխանի, որ իր հոժար կամքով է Մորուքին առել: Հայրն ու մայրը բողոքավոր չեն:

Հիմա գնանք Մուշ, ասաց Կարոն:

Հիմա ուշ է, մնա առավոտ լույսով երթանք, աղջիկն ասաց:

Չէ, գիշերով երթանք:

Ինչու՞ գիշերով, չէ որ Հուռիաթ է:

Հուռիաթ է, բայց ես իմ գենքերը չեմ հանձնել, փախըստական եմ:

Ու գիշերով եկան Մուշ, Հեսու վարդապետի մոտ:

Ես իմ հոժար կամքով եմ Մորուքին առել, իմ հայրն ու մայրը բողոքավոր չեն, հայր սուրբ, ասաց մագրեցի աղջի՛կը առաջնորդարան մտնելով:

Աղջի, քեզ համար մի ամբողջ պատերազմ եղավ ու քիչ մնաց Սասունը ավերվեր, անունդ ի՞նչ է, հարցրեց Հեսու վարդապետը:

Մարթա:

Մորուքը քեզ որտեղի՞ց փախցրեց:

Իմ մոր ծոցից:

Բռնությամբ:

Ինչի՞ բռնությամբ: Բա էն ավելն ո՞վ էր դրել դրսի դռան շենքին:

Իսկ ոեսի տղան ո՞վ է:

Իմ սիրածը Մորուքն է: Ես ոեսի տղին ե՞րբ եմ սիրել: Երբ աշխարհում քաջ հայդուկ կա, ոեսն ի՞նչ բան է:

Ապրես, գավակս: Ձեռքդ դիր էս թղթի տակ: Աղջիկը բթամատով թուղթը կնքեց:

Իսկ համերաշխ ապրելու կարգը գիտե՞ք:

Ինչու չէ: Դուրան ճամփի վրա իրար կողք–կողքի կերթանք: Նեղ կաժան հանդիպեց՝ կերթանք իրար ետևից. Մորուքն առջևից, ես՝ ետևից: Իրար չենք հրի:

Բարին ընդ ձեզ և օրհնյալ լինի ձեր սերը: Հիմա ազատ ես, գնա: Շատ ֆիդայիներ մեռան առանց ընտանեկան հարկի: Էդ մեկ ֆիդային թող քեզ հետ բախտավորվի կյանքում:

Բարի գիշեր, հայր սուրբ, ասաց աղջիկը և Մորուքի հետ առաջնորդարանից դուրս եկավ:

Կարո՞ն մագրեցի աղջկան տարավ հանձնե՞ք իր ծնողներին և Մարթային առնելով
բարձրացավ սար:

Առատ ցողը աղամանդներ էր թափել լեռնային ճոխ բուսականության վրա: Մի
տեղ նրանք սպիտակ շուշանները կոխելով անցան, մի ուրիշ տեղ կարմիր
գինարբուքն ու աղբըրանց արյունը: Մի երրորդ տեղ քայլեցին կապույտ ու դե՛ղին
ծաղիկների գորգերի վրայով: Մերթ կողք–կողքի ու մերթ իրար գրկած գնացին,
ու մերթ իրար ետևից՝ նեղ ժայռերի միջով:

Հասան, նստեցին մի բարձր ժայռի:

Մարթան հաշտվել էր իր բախտի հետ և այլևս փորձ չէր անում ետ գնալու:

Այսպես ամուսնացան Մորուք Կարոն և Մարթան: Բայց նրանք սարերից ցած
չիջան: Ճրագ վառեցին Սասնո լեռների վրա և ապրեցին այնտեղ մինչև 1915
թվականը: